

”וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גשן”

מאת

מ. ה. ר. א. ל.

מקום ארץ גושן

לפני שנקבע את מקום ארץ גושן, מן הראוי לברר תחילה מה היה משלוח ידם של בני ישראל, טרם הגיעם אל ארץ גושן ולאחר שהתנחלו בה. בבראשית י"ג, ב, נאמר על אברהם: "ואברהם כבד מאד במקנה בכסף ובזהב". לפי פסוק זה מסתבר, שאברהם עסק גם בגידול מקנה וגם במסחר. בבראשית י"ב, טז, נאמר אודותיו: "ויהי לו צאן ובקר וחמורים ועבדים ושפחות ואתונות וגמלים". לפי רכישו זה של אברהם, ניתן להסיק מה היה משלוח ידו. גידול הצאן משמעו מרעה בתנאי מדבר, גידול בקר עניינו מרעה בספר חבלי הישוב, כי לא ניתן לגדל בקר במדבר מחוסר מרעה מתאים ועיקר שימושו של הבקר היה בעבר לעבודת אדמה דהיינו לחריש, זריעה ותובלה. גידול גמלים פירושו עיסוק במסחר. מפסוקים אלה ניתן ללמוד, שאברהם לא היה נוקד גמור אלא סמי-נוקד. אשר מגמתו היתה להאחו בקרקע ולהתישב בה. כעדות לכך אנו קוראים בבראשית כ"ג, יז, שבו נזכר נסיונו של אברהם להאחו באדמה: "ויקם שדה עפרון אשר במכפלה אשר לפני ממרא השדה והמערה אשר בו וכל העץ אשר בשדה אשר בכל גבולו סביב". מקניית האחוזה הזאת משתמע הקשר של אברהם אל השדה ואל פרי השדה — העץ, מעשה שאין דוגמא לו בחיי הנוודים. כעדות לקשרו של אברהם אל האדמה ישמש המשא והמתן בין אברהם ובין בעלי השדה בחברון. על פי בראשית כ"ג, ד, שנאמר: "גר ותושב אנוכי עמכם", דהיינו, גר במשמעות מתגורר זמני ותושב במשמעות תושב קבע. זאת אנו למדים גם מבראשית י"ב, י: "וירד אברהם מצרימה לגור שם כי כבד הרעב בארץ", גם כאן "לגור" במשמעות מגורים ארעיים.

אף אודות עיסוקו של יצחק מתברר לנו מספר בראשית כ"ו, יד, שבו נאמר: "ויהי לו מקנה צאן ומקנה בקר ועבודה רבה", דהיינו, אף מלאכתו של יצחק היתה גידול מקנה וחקלאות יחדיו. אמנם, גם רכישו העיקרי של יצחק היה המקנה, דהיינו צאן ובקר, אולם בשנים כתיקונן, כלומר בשנות גשמי ברכה בנגב, הוא שלח ידו גם בעבודת אדמה כנזכר בבראשית כ"ו, יב—יד: "ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה ההיא מאה שערים ויברכהו ה'... לפי בראשית כ"ו, כה, שותה יצחק יין בארוחתו ואילו הבדוים אינם שותים יין, מכאן משתמע קשרו של יצחק לחקלאות. בשנותיו האחרונות התגורר יצחק לפי בראשית ל"ה, כו, בחברון וכנראה שזה היה באחוות אברהם אביו, שעה שבסיסם הראשי של האבות היה בבאר שבע, שנוסדה ע"י אברהם כעיר העברית הראשונה בארץ.

1 שטיינברג י. מילון התנ"ך ע' 154.

מסורת זו של מיוזג גידול המקנה יחד עם נסיון להאחו בקרקע, היתה גם נחלת יעקב כמוסבר בבראשית ל"ג, יט, "ויקח את חלקת השדה אשר נטה שם את אהלו מיד בני חמור אבי שכם במאה קשיטה". רמז נוסף לקשרו של יעקב עם הקרקע אנו שומעים בבראשית ל"ז, א, שנאמר: "וישב יעקב בארץ מגורי אביו בארץ כנען". כאן נאמר "וישב", במשמעות התנחלות ולא מגורים ארעיים. באותו פרק בפסוק יד, נזכר כיצד שלח יעקב את יוסף ממקום משכנו בחברון לבקר את אחיו בשכם. משכנו הקבוע של יעקב בחברון מרמז לנו איפוא על זיקתו של יעקב לנחלת אבותיו בחברון. אף בהגיע יעקב ובניו למצרים, לארץ גושן, אמר לו יוסף בנו לפי בראשית מ"ו, י: "וישבת בארץ גושן והיית קרוב אלי אתה ובני בניך וצאנך ובקרך וכל אשר לך", דהיינו התנחלות יחד עם הצאן וכן גם הבקר, שעיקר שימוש כאמור הוא בעבודת אדמה, אשר ערכה במצרים היה רב יותר מגידול המקנה, כי בסיסה הכלכלי העיקרי של מצרים היה חקלאות השלחין האינטנסיבית. על התישבותם של יעקב ובניו במצרים אנו למדים גם בפרק מ"ז, כג, ככתוב: "וישב ישראל בארץ מצרים בארץ גושן ויאחזו בה ויפרו וירבו מאד". על ההבדל בין המונחים "לגור" ו"לשבת" אנו לומדים מהמשא והמתן של בני יעקב עם פרעה בבראשית מ"ז, ד, לאמר: — "ויאמרו אל פרעה לגור בארץ באנו כי אין מרעה לצאן אשר לעבדיך כי כבד הרעב בארץ כנען, ועתה ישבו נא עבדיך בארץ גושן". בפסוק זה אנו חשים בלשון הדיפלומטית של בני יעקב, אשר בתחילה הם בקשו לגור ואחר כך להתישב בארץ גושן יא.

על עיסוקם של בני ישראל במצרים גם במלאכת עבודת האדמה ניתן ללמוד מהידיעות והרמזים המובאים בסיפורי המקרא. בבראשית מ"ה, יח, אומר יוסף: "וקחו את אביכם ואת בתיכם ובואו אלי ואתנה לכם את טוב ארץ מצרים ואכלו את חלב הארץ". הפיסקה, "ואכלו את חלב הארץ", מרמזת על פרי האדמה. על הנעשה בימי משה נאמר בספר שמות י', ט, כד; י"ב, לב, לח; שבני ישראל גידלו גם צאן וגם בקר דהיינו גם בהמה לעבודה חקלאית. לפי שמות א', יד, מסתבר, שבני ישראל עבדו בפרך בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, משמע גם בעבודת אדמה. כמו כן הפסיקו נוגשי פרעה (שמות ה', ז—יב), לתת תבן ללבנים לבני ישראל והטילו עליהם לקושש תבן בעצמם, דהיינו משדותיהם או משדות זרים. אי לזאת אכלו בני ישראל במושבותיהם במצרים גם את פרי הגן, תוצרת שאין הנומדים זוכים לה, כנאמר במדבר י"א, ה: "וזכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם, את הקישואים ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים". עדות זאת נזכרת גם במדבר ט"ז, יג, אשר בו מצויינת מצרים כארץ זבת חלב ודבש הוא הדבר גם לפי במדבר כ', ה.

במקרא קיימות אף עדויות אודות מגורי בני ישראל בערים ראשיות במצרים, שעיקר עיסוק תושביהן בימים ההם היה החקלאות. על כך אנו למדים מספר שמות ב', ה, בעניין בת פרעה אשר מצאה את משה בסוף, שמכאן יש להסיק שמגורי משה היו בסמוך לבית פרעה ואילו לפי ספר שמות ג', כב; י"א, ב; י"ב, לה, מסתבר שנשי בני ישראל שאלו משכנותיהן כלי כסף וזהב, כלומר שהן דרו בקרבת משכנות

המצרים. קיימות עדויות שבני ישראל גרו במצרים בבתים (שמות י"ב, יג), שהיו להם פתחים, משקופים ומזוזות (שמות י"ב, ג—כב, ז), מכל אלה מסתבר שבני ישראל במגוריהם במצרים היו בעיקרם יושבי קבע ולא נוודים. עדות על מלאכת ידם העירונית של בני ישראל מזכיר לוקס², על פי ספר שמות פרקים כ"ה—ל"ט, אשר בהם נזכרת עבודת המתכת, האריג ועץ-המשכן. לפי שמות א', יא, נאמר שבני ישראל בנו לפרעה את פיתום ואת רעמסס כערי מסכנות, משמע שהם גרו בקרבת ערים אלה. כל העדויות הנזכרות נותנות יסוד למחשבה שמקום מגורי בני ישראל היה בחבל חקלאי ומיושב, ובני ישראל היו בעיקרם חקלאים, כי בדוים אינם מתמידים בעבודת אדמה בדרך כלל.

מקבלים אנו את דעת ברטלט³, שארץ גושן חייבת להיות בקרבת מקום מושב יוסף (בראשית מ"ה, י), דהיינו בצוען — טאניס בירת ההיקסוס בדרך לארץ כנען (בראשית מ"ו, כט; מ"ז, א, ה, ו, יא): במרחק רב ממרכזי המצרים (בראשית מ"ו, ד—לג), בחבל פורה מאד (בראשית מ"ו, ו, יא), ובמרחק קצר מהמדבר המזרחי. קשה לקבוע בודאות מוחלטת את מקום הערים הנזכרות במצרים בעניין יציאת מצרים, אולם בהתאם לדעת רוב החוקרים הארכיאולוגים, היתה הבירה רעמסס בצפון-מזרח הדלתה וארץ גושן צריכה להיות קרובה אליה. לפיכך יכול מקום ארץ גושן להיות בקצה אחת הדרכים הבאות: "דרך ארץ פלשתים", "דרך שור" או "דרך המדבר ים סוף", דהיינו בצפון-מזרח הדלתה במזרחה, או בדרום-מזרחה.

החבל שבדרום-מזרח הדלתה אינו מתאים להקרא ארץ גושן, כי לא זו בלבד שהוא נמצא במרחק רב מרעמסס הבירה שהיא כנראה בְּצֶאֱן אֶל-חֶגְרִי (טאניס) או בקְנַטִיר, אלא הוא נכלל באזור ארדי שאין בו כמות גשמים מספקת לקיום מרעה⁴. מאידך גיסא זהו חבל גבעות אשר מי זרועות הנילוס לא הגיעו אליו מעולם, לפיכך הוא אינו מתאים להיות ב"מיטב הארץ". קיימות איפוא שתי אפשרויות לזיהוי מקום ארץ-גושן: בחבל הצפוני-מזרחי, או בחבל המזרחי של הדלתה.

החבל הצפוני-מזרחי של הדלתה נמנה על החבלים הגשומים ביותר של מצרים ויש בו מרעה טבעי יחד עם שפע מים זורמים מן הנילוס. למרות זאת הוא אינו יכול להחשב כארץ גושן מן הסיבות הבאות: ארץ גושן לא היתה יכולה להיות צמודה ל"דרך ארץ פלשתים" הצבאית כי, בשמות א', י, נאמר בפירוש: "והיה כי תקראנה מלחמה ונוסף גם הוא על שונאינו ונלחם בנו ועלה מן הארץ". מפסוק זה משתמע החשש של המצרים לא רק מאויב פוטנציאלי בעתיד, אלא אף פחד שמא בני ישראל ימלטו מארץ מצרים. גם נויל⁵, מציין שבנו של רעמסס השני לא היה מעוניין ששבט

Lucas A., The Route of the Exodus of the Jsraelites from Egypt. London 2
1938, p. 15

Bartlett S. C., From Egypt to Palestine through the Wilderness and the South 3
Country, New York 1879, p. 129

ראה מפת המשקעים. Meteorological Atlas of Egypt 4

Naville E., The Store City of Pithom and the Route of the Exodus, 5
London 1885, p. 6

שמי ישב בפתח ארצו. אנו מניחים שחבל ארץ זה לא היה מיושב אף על ידי תושבי מצרים, פרט למצודות ספר שנבנו לאורך הדרך, כי — לאחר שההיקסוס כבשו את מצרים לפי רייט⁶, הועברה הבירה לתבי שבמצרים העילית מחשש מפני כיבושים נוספים על ידי הנורים, וצוען היתה שוממה במשך 400 שנה. יש לזכור שמבחינה גיאוגרפית מוקפת מצרים מדבריות מכל עבריה וקיימים בה גבולות טבעיים שקשה לפלוש דרכם, פרט לפירצה טבעית ונוחה יחידה אחת, שהיא הדרך לכנען. על כן, נמנעו המצרים מלהתישב בקרבת ארץ כנען מחשש מלחמה. לפיכך לא יכולה ארץ גושן להיות בחבל ארץ זה.

מקום ארץ גושן צריך איפוא להיות בקצה "דרך שור" כי (בראשית מ"ה, יט), יוסף שלח עגלות כדי להביא את אביו מצרימה. יעקב הגיע לארץ גושן דרך באר שבע דהיינו ב"דרך שור" (בראשית מ"ו, א), שהיתה הדרך הנוחה מבחינה טופוגרפית למעבר מארץ כנען למצרים, והיו בה גם מקורות מים ומקומות מרעה. כנראה שזו היתה הדרך הראשית לכניסת הנוודים לארץ מצרים. כמו כן (בראשית נ'), עלה יוסף מגושן לחברון לקבור את אביו, וכנראה שגם הוא עבר "בדרך שור". לדעת רוב החוקרים ואדי תוקילאט⁷, שארכו 40—30 מיל⁷ ורחבו כ־2 מיל⁸, זהה עם ארץ גושן ובואדי זה עברה תעלה מלאכותית שמוצאה היה בנילוס ושיפכה באגם תמסס⁹. בתעלה זו השתמשו מושלי מצרים הקדמונים לקשר ספנות בין מצרים העליונה והתחתונה ובין הים התיכון. ברטלט¹⁰, מציין שמימי הנילוס בגאותם מוצאים את דרכם לדפרסיה ומגיעים עד לאגם בַּח שבצפון-מזרח מצרים. יתרונו של ואדי תומילאט כמקום ארץ גושן הוא בכך, שהוא היה כגבול מצרים, דהיינו בתחום המדבר, והיה רחוק ממקום החקלאות האינטנסיבית המצרית, כי (שמות ז', יט), המצרים שכנו בלב הדלתה, מקום שהיו בו נהרות, יאורות, אגמים ומקוי מים. ואדי תומילאט מתאים להקרא ארץ גושן גם משום שכאמור היא נקראת "מיטב הארץ". כינוי זה יאה לנחל זה בגלל טיב קרקעותיו, שהן תוצאה של הסחף שנגרף על ידי זרוע הנילוס בגיאופיותו והושקע בגדותיו של ואדי תומילאט; בגלל תנאי אקלימו הנוחים ביחס לחבלי דרום הדלתה; ובעיקר משום שבנחל זה היו מעט מאד אגמים וביצות, מפאת צרותו ושפועו של הנחל לכוון הדפרסיה של אגמי המזרח ולפיכך יכלו בני ישראל לעבד את אדמתו ללא מכשולי טבע. עדות לעבודת האדמה של בני ישראל במצרים יש בדברים י"א: "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא אשר יצאתם משם, אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק". מעלתו הנוספת של חבל הנחל תומילאט עבור בני ישראל היתה, שהם היו סמוכים לחבל אגמי-המזרח, שבהם קיים מרעה רענן בכל ימות השנה. הן עבור הצאן והן בשביל הבקר. אם כי נאמר בבראשית מ"ו, לד: "תועבת מצרים כל רועי צאן", נראה לנו שאין הכוונה שהמצרים תעבו את הצאן, אלא את עבודת מרעה הצאן. העדות לראיה זו היא, שלמצרים עצמם היה צאן (בראשית מ"ו, יז, ושמות ט', ג). עדות בת ימינו היא בכך, שאף הבדוים שעיקר עיסוקם הוא גידול מקנה, נוהגים

6. Wright G. Ernest, *Biblical Archaeology*, 1962, pp. 58-9

7. רייט כנ"ל עמ' 56. 8. ברטלט כנ"ל עמ' 144.

9. נוויל כנ"ל עמ' 2. 10. ברטלט כנ"ל עמ' 130.

למסור לעתים את עבודת המרעה לידי עבדים או לידי דלי בני השבט ומלאכה זו נחשבת כבוזיה ביותר בעיניהם. כן הוא המצב בקרב הכפריים מגדלי הצאן והבקר בארץ ישראל. לפיכך מאחר שהמצרים היו זקוקים לרועי צאן, הם נאלצו להקצות להם שטח נפרד לגידול מקניהם, אשר תנאי אקלימו יאפשרו גידול צאן.

חבל ואדי תומילאת התאים מאד לבני ישראל, כי עיסוקם הנוסף בצד המרעה היה בחקלאות כפי שהוכחנו בראשית פרק זה, וזרוע הנילוס שיתרת מימיה זרמה בנחל זה הספיקה מים לעבודת האדמה. על מקום משכן בני ישראל במקום נבדל, הרחק ממרכזי המצרים, אנו למדים משמות ח', יח; ט', כו; י', כג; י"א, ז, אשר בהם נזכרות מכות מצרים שלא פגעו בבני ישראל.

ליין¹¹, מסביר במילונו את פירוש המילה תִּמְלָה (ثُمَّلَة), ומשמעות הסת' עפיוותיו. לפי ליין המילה תִּמְלֹן (ثُمَّل) משמעה נשאר, או קָר. משמעות תִּמְלָתֹן (ثُمَّلَة) היא שארית של מים בתחתית הכד. פרוש תִּמְלֹן הוא מים שנותרו בתשתית הסלע או הגיא, או מים שנותרו כתוצאה משטפון, או מים הנמצאים בגבים ונחפרו על ידי האדם. הסברים אחרים לשורש זה הם תִּמְלָתֹן (ثُمَّلَة) שתכנה הוא תבואה, ושוב תִּמְלָתֹן (ثُمَّلَة) שעניינו גם בשאריות של מזון, עשב ומספוא, או מרעה רענן של מספוא. אף מהמשמעויות הנזכרות מסתבר, שואדי תומילאת, אשר היה פעם ניזון מגיאות הנילוס וזרמיו, שימש ומשמש אף בימינו אם כמקור מים וגם כמקום מרעה וחקלאות.

מן הראוי לציין שואדי תִּמְלָתֹן (ثُمَّلَات) הוא הנחל הרחבי היחידי במזרח החלחה העובר מהנילוס מזרחה עד לאגמים. נחל זה שימש בעבר כדרך מעבר הנה, ומפאת תנאי קרקעותיו הטובים ומקורות מימיו הרבים, והוא היה השער המזרחי הראשי של מצרים לנוודים מבקשי חסות מלכי מצרים כדי להחיות את נפשותיהם ואת מקניהם, כנזכר בפפירוס אנסטוי 5, 12. מעניין לציין שגם הכביש וגם מסילת הרכבת בימינו שנסללו מחבל נַגְנִיג שבנילוס אל איסמעיליה שבתעלת סואץ, עוברים למלוא אורך ואדי תומילאת. לפי כל האמור לעיל אנו מניחים שואדי תומילאת הוא החבל המתאים ביותר להקרא "ארץ גושן", הן מבחינה הסטורית וארכיאולוגית, כי בו נמצאו שרידי יישובים עתיקים¹³, הן בגלל מעמדו הבטחוני והפוליטי ובעיקר מפאת מצבו הגיאוגרפי והחקלאי¹⁴.

Lane, Edward William, An Arabic-English Lexicon 11

Pritchard T. B., Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 12

Princeton 1954, p. 259

13 נוויל כנ"ל עמ' 11.

Dawson J, W., Egypt and Syria, London 1892, p. 69 14

מקום ים-סוף

- בזיהוי מקום ים-סוף חלוקים החוקרים ודעותיהם קיצוניות בנידון. נראה לנו שהדרך היעילה ביותר בזיהוי תחנות דרך מסע בני ישראל ממצרים לכנען, היא הסינתזה בין חמישה עקרונות יסודיים שהם: —
- (א) אם יש קשר אטימולוגי בין שם המקום הנזכר במקרא ובין לשון תושבי האיזור מימי קדם ועד ימינו.
- (ב) אם יש צירוף וקשר משמעותי בין המקומות הנזכרים במקרא והלשונות השונות.
- (ג) אם קיימת זהות ויש קשר רצוף והגיוני במועד ובמקום בין התחנות הנזכרות במקרא.
- (ד) אם ניתן להביא אישור ארכיאולוגי לאיתור המקום.
- (ה) ואם יש זהות ומשמעות גיאוגרפית לקביעת האתר.

הקשר האטימולוגי והמשמעותי

רייט¹⁵, כבר עמד על כך שים סוף לא צריך להתרגם כשם "רד סי" דהיינו הים האדום, אלא "רִיד" כלומר הצמח סוף, או "מֶרְשֵׁי" דהיינו ים-הביצות. מכאן משתמע שיש לחפש את ים-סוף במקום המצמיח סוף, דהיינו באגמים שמימיהם מתוקים. בפפירוס אנסטזי³, 2¹⁶, הופיע השם סוף העברי בטכסט מצרי באותו מונח — "סוף", באגם על יד העיר טאניס, דהיינו קיימת זהות בין הצמח סוף העברי והמצרי. עובדה זו באה לחזק את הדעה שים-סוף הוא אגם מים מתוקים. לפיכך לדעתנו, אין כל הגיון לקבוע את ים-סוף בקרבת הים התיכון, ואין לקבל את דעת ברוגש¹⁷ ואחרים שים-סוף מקומו בים הסירבוני. כנראה שבין היתר הושפעו חוקרים אלה מדברי דודורוס¹⁸, המציין שכאשר קסרקסס פלש עם צבאו למצרים בשנת 340 לפנה"ס, נספה חלק מצבאו במימי הים הסירבוני. אף סטרבו¹⁹, מציין שבזמן ביקורו באלכסנדריה, הציף הים התיכון את השרטון של הים הסירבוני ומגֶּט פֶּסִיוס הפך לאי, עדויות המעוררות אסוציאציה עם בקיעת ים-סוף. כנראה שתיאורים אלה השפיעו על החוקרים לזהות את ים-סוף בים הסירבוני. כן אין לדעתנו לקבל מאותם הנימוקים את דעת רייט²⁰, המזהה את ים-סוף עם דרום אגם מְנֻלָּה. יש עדות כרטוגרפית, דהיינו מפה מהימים שמלפני חפירת תעלת סואץ²¹, שאגמי מְנֻלָּה

15 רייט כנ"ל עמ' 61.

16 פריטשרד כנ"ל עמ' 11—12.

Brugsch H., A History of Egypt under the Pharaohs II, London New-York 17

1891, p. 376.

Diodor, XVI, 46, XX, 73-4 18

Strabo, Geographica I, p. 58 19

רייט, כנל. 20

Gardiner A. H., The Ancient Military Road between Egypt and Palestine, 21

Journal of Egyptian Archaeology 6 (1920) p. 105

ופלח היו מחוברים, דהיינו, זו היתה לגונה מלוחה של הים התיכון, ולפיכך לא יתכן שבלגונה זו גדל סוף כשם שלא גדל באגם הסירבוני. מכאן המסקנה, שיש לחפש את מקום ים-סוף בסביבה המנותקת מהים התיכון.

זהות מקום ים-סוף במקרא

בספר שמות י', יג, נאמר: "וה' ניהג רוח קדים בארץ כל היום ההוא וכל הלילה, הבוקר היה ורוח הקדים נשא את הארבה". החוקרים התלבטו בבועית כוון הרוח ורובם ככולם נוטים לכך שהרוח היתה מזרחית, ואמנם קדים במקרא משמעו קדם — מזרח בדרך כלל. ברטלט²², מציין שקדים היא רוח מזרחית, אולם מאחר שבעברית יש רק 4 רוחות, הרי זו יכולה להיות רוח צפונית-מזרחית. נראה לנו שמשמעות קדים במקרא יכולה להיות גם כוון דרום או דרום-מזרח. בהושע י"ב, ב, נאמר: "אפרים רועה רוח ורודף קדים כל היום כזב ושווד ירבה וברית עם אשור יכרותו ושמן למצרים יובל". בפסוק זה אנו מוצאים הקבלה בין "רודף קדים" ו"שמן למצרים", משמע קשר בין קדים ומצרים דהיינו דרום. בחלום פרעה (בראשית מ"א, ו), אנו קוראים: "והנה שבע שבלים דקות ושדופות קדים צומחות אחריהן". מאחר שבאטלס האקלימי המצרי נוכחנו שהחמסין המצרי כווננו הוא מדרום, לפיכך "שדופות קדים" משמעה רוחות דרומיות יבשות. בתהילים ע"ח, כו, קיימת עדות נוספת שנאמר: "יסע קדים בשמים וינהג בעוזו תימן, וימטר עליהם כעפר שאר וכחול ימים עוף כנף". בפסוקים אלה הובאו 2 עדויות שהקדים הוא רוח דרומית. בפסוק הראשון קיימת הקבלה בין "קדים" ו"תימן" ומאחר שתימן הוא דרום, גם קדים צריך להיות דרום. בפסוק השני מדובר על "עוף כנף" דהיינו השליו. מאחר שמקור השליו המתגלה במצרים הוא סודן והחבלים הדרומיים של מצרים, הרי קדים זהה עם דרום. —

עדות גיאוגרפית חשובה לתופעה זו של כוון הרוחות אפשר להעלות על פי הדיונות בסיני ממזרח לדלתה. לפי מחקרנו זה כוון דיונות אלה הוא צפון-מערב-דרום-מזרח, דהיינו ככוון הרוחות הקבועות של חבל זה. בפרק האקלים ציינו, שהרוחות התדירות בחבל זה הן מכוון צפון-מערב, אולם לעתים קיימות רוחות דרום-מזרחיות עזות, הנושבות עד שלושה ימים. לפיכך רוח קדים זו, היא רוח דרומית-מזרחית והיא שהעיפה את הארבה למצרים. מן הדין לציין שתרגום השבעים לשמות י', יג, מפרש קדים כרוח דרומית, מכיוון שכנראה המתרגמים הכירו את רוחות מצרים. בשמות י', יט, נאמר: "ויהפוך ה' רוח ים חזק מאד וישא את הארבה ויתקעו ימה סוף לא נשאר ארבה אחד בכל גבול מצרים". לפי פסוק זה מסתברות שתי עובדות חשובות המסייעות לקביעת מקום ים-סוף.

הראשונה היא שרוח ים-תיכונית צפונית-מערבית, שהיא הרוח התדירה בדלתה נשבה לכוון דרום-מזרח, דהיינו ים-סוף צריך להיות בדרום-מזרח הדלתה, והשניה היא שים-סוף נמצא בגבול מצרים. ראיה נוספת לקביעת מקום ים-סוף בחבל הדרומי-מזרחי של הדלתה ניתנת בספר שמות י"ג, יח, שנאמר: "ויסב-אלוהים את העם

דרך המדבר ים־סוף", וכן בשמות י"ד, ג, נאמר על בני ישראל בחנותם על ידי ים־סוף: "סגר עליהם המדבר", דהיינו ים־סוף נמצא בתחום המדבר, וכן היא גם דעת סימונס²³. כן מסתבר אף לפי שמות ט"ו, כב, שנאמר: "ויסע משה את ישראל מים סוף ויצאו אל מדבר שור", דהיינו ים־סוף צריך להיות סמוך למדבר שור. מאחר שחבל אגמי הסירבונים והמנזלה אינם בתחום המדבר ואינם סמוכים למדבר שור, לפיכך יכול ים־סוף להיות או באגם תַמְסַח או באגמים הַקָּרִים.

זיקה ארכיאולוגית

אם נקבל את דעת הארכיאולוגים שגילו תילים וחורבות עתיקות בואדי תומילאת ונסכים אף עם דעת טרומבול²⁴, המציין שמפרשי המקרא, המונומנטים המצריים והוכחות הסטוריות מעידים, שמקום ארץ גושן הוא בואדי תומילאת ונאשר גם את מסקנותינו בעניין מקום ארץ גושן, הרי מן הדין להגיע להכרעה שים־סוף צריך להיות לא רחוק מארץ גושן. משמע שים־סוף צריך להיות בקצה המזרחי של ואדי תומילאת, דהיינו בתחום מדבר שור ו"דרך שור".

המשמעות הגיאוגרפית

בעיוננו במפה הטקטונית של סעידי²⁵, מתברר לנו, שמהים התיכון ועד צפון אגם תמסח לא נראים כל שברים בחבל התעלה ואילו מאגם תמסח ועד למפרץ סואץ קיימת דפרסיה עם שברים רבים משני עברי המפרץ. אל השקע הזה נשפכו עודפי המים של זרועות הנילוס שזרמו מזרחה, ובעיקר מימי ואדי־תומילאת. השקע העמוק ביותר של הדפרסיה הוא באגמים המרים, שעומקם המכסימלי הוא 10 מטר. לפיכך אגמים אלה הם הגדולים ביותר ממזרח לדלתה, כי ארכם המכסימלי הוא 35 ק"מ ורחבם הגדול ביותר הוא 11 ק"מ. מאידך גיסא, כל עת שהתעלות הזרימו מים לדפרסיה, ניוונו האגמים המרים ממים טריים, אולם מאחר שמוחמד עבדאללה סתם את התעלה של ואדי תומילאת בשנת 767 לספירה²⁶, החלו מימי האגמים להתמלח. מכיוון שבתשתית האגמים האלה יש סלעי גבס רוויים גופרית שהיא בעלת טעם מר הם נקראים "האגמים המרים". אגם דומה לאגמים המרים ומקומו במדבר סוריה, אנו מוצאים בקצה נהר אמנה הזורם בדמשק. גם בו קיימות ביצות, סוף ומקום דיג חשוב המפרנס את הבדוים שבסביבתו. יש להניח שבימים מקדם היו האגמים המרים ברוכים בסוף ודשא ושרצה בהם דגה רבה, ככתוב: "זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חינם" (במדבר י"א, ה). לדעתנו המלה "חינם" רומזת שזה לא היה מקום דיג המוני בלב מצרים, אתר שהיו בו דייגים מצריים מתחרים אלא במקום נידח בגבול המדבר. מקום זה מתאים לאגמים־המרים שהיו מחוץ לתחום ההתישבות המצרית ומחוץ לגבול שטחי המזרע והגידול האינטנסיבי. לפיכך אנו

Simons J., Topographical Texts of the Old Testament, Leiden 1959, 23
p. 238
Trumbull H. Clay, Kadesh Barnea, New-York 1884, p. 382 24
המפה הטקטונית. Said R., The Geology of Egypt, New-York 1962 25
ברטלט כנ"ל עמ' 131, 26

סבורים שמקום ים־סוף היה באגמים המרים ובגדותיו היה ניתן לרעות את המקנה. סברה זו מתחזקת גם על ידי דברי יוספוס²⁷, בכתבו: "המצרים השיגו את העברים והכינו עצמם לקרב ולחצו אותם הודות להמונם הרב אל מקום צר... את הדרכים שבהן אולי יכלו העברים להמלט סגרו ודחקו אותם לבין סלעים חלולים לביין הים. יען רכס הרים הולך ומשלים את הים ואין לעבור עליו בגלל תלוליותו וחוסם את הדרך מלנוס. ובכן בתוך המבוא ביין הים וההר תקעו את מחנםם וסגרו לעברים את המוצא כדי לעצור בהם מלהתחמק אל המישור... כי סגורים המה סביב סביב ביין ההר והים והאויבים ואין לראות בשום צד מפלט להם". בעייננו במפת נויל²⁸, אנו רואים שרק על יד האגמים המרים ומדרום מערבם יש הרים שמדרונותיהם מגיעים עד קרוב לאגמים. במעבר צר זה נקבעו אף בימינו מסילת הרכבת והכביש מאסמעיליה לסואץ. נראה לנו שבערוץ זה נדחקו בני ישראל לפני עברם את ים־סוף ופרעה הכריז במעמד זה: "נבוכים הם בארץ סגר עליהם המדבר" (שמות י"ד, ג). בהשקיפנו על מפת דאוסון²⁹, אנו נוכחים שמזרח לשורת האגמים קיימת חומת גבעות נמוכה שהיא כנראה "חומת־שור" הנוכרת אצל חוקרים רבים ללא זיהוי³⁰. יש להניח שחומה זו היתה מוקפת במי האגמים ורק בשיאיה הבולטים המגיעים עד לגובה 65 רגל ניתן היה לעבור מערבה ומזרחה. בשיאים אלה ששימשו גישרי מעבר היו מצודות שמירה בפני כל יוצא ובא למצרים לפי פפירוס אנסטזי 5³¹. מכל האמור למעלה מסתכמת הדעה, שים־סוף אותו עברו בני ישראל בדרכם ממצרים לארץ כנען, היה צרוף של אגמים נבדלים בגבעות — "חומת שור" אשר ממזרח לארץ מצרים, דהיינו בתחום ארץ גושן, בקצה המזרחי של נחל תומילאת ובגבול המדברי. אגמים אלה לדעתנו נתמלאו מים, שזרמו בתעלות מן הנילוס אל הים, והיה להם תפקיד נכבד בחיי מצרים משום 4 טעמים:

- (א) כדי להגדיל את שטח המזרע של אדמת הדלתה המזרחית הפוריה.
 (ב) על מנת לפתח תעבורה בתעלות מים בין ישובי גדות זרועות הנילוס ובין הים התיכון ומפרץ סואץ, אם כי אין ודאות שלא היו מכשולי קרקע לאורך נתיבי מים אלה, ובמיוחד בדרכם במפרץ סואץ.
 (ג) לשם הקמת חומת מים טבעית וטובענית בגבול המזרחי של ממלכת מצרים, ועל ידי כך למנוע חדירת אויב ולפקח על שבטי המדבר לבל יפלו למצרים מצד מזרח.
 (ד) במגמה להרחיב את שטח המרעה הטבעי הרב־שנתי הגדל על שפת וגדות האגמים, על מנת לשעבד את הנוודים של חצי האי והנומדים של הארצות השכנות הבאים לשבור אוכל עבורם ועבור מקניהם בשנות בצורת, ולהעבידם בפרך.

מתקבל על הדעת שמאחר שגוף מים גדול זה המונח במזרח הדלתה נקרא "ים־סוף" כשם כולל לאגמים, קראו הקדמונים גם להמשכם של מים אלה, דהיינו למפרץ סואץ,

27 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ב/ ט"ו, ג' ז'; ט"ו, ג' א'.

28 נויל כנ"ל במפתו.

29 דאוסון כנ"ל במפתו.

30 סימונס כנ"ל עמ' 251.

31 פריטשרד כנ"ל עמ' 259.

בשם ים־סוף כנוצר בכמדבר ל"ג, י. היות שמפרץ אילת מחובר אף הוא למפרץ טואץ, התפשט שם זה והקיף גם את הזרוע המזרחית של המפרץ. בשמות כ"ג, נאמר בעניין "גבול ארץ ישראל" "ושתי את גבולך מיים־סוף עד ים פלשתים", דהיינו ממפרץ אילת עד הים התיכון. לפי פסוק זה מסתבר האבסורד בקביעת ים־סוף באגמי הסירבוני והמנולה, כן גם דעת טרומבול³², בנידון. לפי מקור זה נראה לנו, שהאגם הסירבוני ראוי יותר להקרא "ים פלשתים" מאשר ים־סוף, כי הפלשתים שכנו בשכנות למצרים בחוף הים־התיכון, ושימשו כווסלים של המצרים³³. ים־סוף בחוף אילת נזכר גם בכמדבר י"ד, כה, ובדברים א' מ; ב' א, בקשרם ל"דרך המדבר" בנדודי בני ישראל, בכמדבר כ"א, ד, המציין את ים־סוף בשכנות עם ארץ אדום; ובמלכים א' א', כו, בעניין בניין נמל עציון־גבר בחוף אילת. ההזכרה המתמדת של הזרוע המזרחית של ים־סוף במקרא, דהיינו של מפרץ אילת ובעיקר של הערים אילת ועציון־גבר באה הן משום שים זה היה בתחום המרחב החיוני של ארץ ישראל — בחבל מכרות הנחושת, ובעיקר משום הספנות וקשרי המסחר עם ארצות המזרח הקדמון.

32 טרומבול כנ"ל עמ' 9—358.

33 הראל מ. דרכי התנחלות הפלשתים, טבע וארץ כרך ג' חוברת ה', 1961.